

על מקום המשפט ועגנון כסגנון פרשני

מאת: מיכל אלברשטיין*

על "עיר, משפט, סיפור" מאת שולמית אלמוג¹

על הספר וסגנונו

כתיבה משפטית מתאפיינת בדרך כלל בסדירות לוגית, בשימוש במקורות פורמליים ובהסקת מסקנות בהתבסס על ההנחות שהוצבו. כפי שנאמר באחד מפסקי הדין בהתייחס לאפשרות של "עגנוניזציה" של סיפור המעשה, "מלאכתו של שופט אינה זו של סופר, הרשאי להרחיב את המציאות על כנפי דמיונו ובכך להעמיק את הבנתה. דרכו של השופט שונה; היא מצמצמת את המציאות, תוך הכנסתה למסגרת נורמטיבית מושגית, לשם מציאת הפתרון לסכסוך בין בעלי הדין"². צמצום זה נוהג על פי רוב בהכרעות שיפוטיות, למעט מקרים מיוחדים, כמו פסיקותיו המתובלות והישנות של השופט זילברג המנוח או פסיקות עכשוויות מסוימות של השופט חשין. כמו כן נוהג הוא בכתיבה אקדמית, אשר בדרך כלל מציבה טיעונים סדורים ומפתחת דיונים מושגיים. כתיבתה של שולמית אלמוג בספרה **עיר, משפט, סיפור**³ מייצגת חריג בהקשר זה, וייתכן כי מציעה היא כלל חדש, שבמסגרתו חשיבה נרטיבית, הכרה בסתירות ובפרדוקסים שהנם חלק אינהרנטי מהשיח המשפטי, וכתיבה אשר אינה שואפת לסגירות ולצמצום המציאות, משקפות סגנון אפשרי ורצוי לאנשי האקדמיה העכשוויים, וייתכן כי אף לשופטי בית המשפט העליון. ספרה של אלמוג הוא קריאה רגישה וזורמת בספרו של עגנון **עיר ומלואה** מתוך ניסיון להבין את היחסים בין משפט, ספרות ותרבות. **עיר ומלואה** פורסם לאחר מותו של עגנון, וייחודו בניסיון להקיף את תולדות עיר מולדתו במהלך שש מאות שנים, ובחשיבות שייחס לו עגנון כספר זיכרון וכמסמך אישי, המתאפיין בפנים מרובות ובחומרים מגוונים. העיר **בעיר, משפט, סיפור**, איננה בהכרח המכלול הארכיטקטוני המודרני-אורבני של ציוויליזציה מודרנית, אשר העיסוק בו בספרות האקדמית העכשווית הוא כמושא לרגולציה, כבעלת מאפיינים המייחדים אותה ממקומות יישוב אחרים⁴. מדובר בעיירה היהודית המפורסמת של עגנון, בוצ'אץ', ובכרוניקה של התפתחותה מייסודה "במקום של יערות ונחלים"⁵ כתחנת ביניים בדרך לארץ ישראל, דרך תהליכי התבגרות והתמסדות, ועד למעבר לדורות אחרונים תוך הצבת המכלול כספר זיכרון ואבל. הכרוניקה של עגנון, כמו גם של אלמוג המתארת אותו, הנה "כרוניקה של תודעה", העוסקת ביחסים העקרוניים בין קהילה למשפט. מקום היישוב שהוא "העיר" מהווה מוקד התבוננות להבנתה של התרבות

המשתנה, ועבור אלמוג, להבנתן של שאלות תורת משפטיות בסיסיות כמו היחס בין משפט לצדק; פלורליזם מול מוניזם בחשיבה ערכית משפטית; משפט וכוח; אינדיווידואליזם מול קולקטיביזם; צדק חלוקתי ושאלת מקור החוק והגדרותיו. בעידן הגלובליזציה בו מתגבר העניין בקהילות ובמשטרים משפטיים על-לאומיים שיסדירו אותן, משמש ספרה של אלמוג, המתאר ישות משפטית גלותית דרך כתיבתו של עגנון, כדוגמה מרתקת לאופן שבו התכוננו משטרים כאלה כבר בעבר.

משפט וספרות ו"סיפורים מחוקקים"

הדין בנושאים המגוונים שבספר נערך במסגרת השדה המחקרי העכשווי של "משפט וספרות", והיקף היריעה שלו ונגיעתו בבעיות היסוד של המחשבה המשפטית לדורותיה עוזרים להדגיש את חשיבותו של תחום מתפתח זה, ואת הרלוונטיות שלו לדילמות עכשוויות בתחום התאוריה והפרקטיקה המשפטית. הספר מראה את המשפט כפי שהוא משתקף בספרות העגנונית; מציג את המשפט כספרות, במובן של היכולת שלו לבטא אמת ולחזור לצדק תוך כדי הליכה בעקבות אמות מידה ואידיאלים ספרותיים, וכן ממחיש את יכולתה של הספרות ליצור משפט ולהשפיע על החברה⁶.

אופי כתיבתה המיוחד של אלמוג אינו שואף לסגירות ולהצגה לוגית לינארית של טענותיה. כפי שהיא מציינת לגבי עגנון, מדובר בזרימה סיפורית "מורכבת, דינמית, משתנה ומתפתחת, העושה שימוש במגוון של קולות וכלים פואטיים, ובהם הערות מטאנרטיביות מסוגים שונים"⁷. עמדה פרשנית זו – שבה כתיבת הסופר, כמו זו של המחברת, או זו של השופט/ת בבית המשפט, הנה פרק ברומן בהמשכים, המשתלב בסיפור חיים ובאמירה אשר שואפת אל המיוחד (סינגולרי) והפרטי כאופנים היחידים האפשריים של ביטוי בעל משמעות – היא בגדר חידוש בשדה המשפטי. פיתוחם הוא בגדר אתגר אשר הספר מדגיש את חשיבותו.

הספר מניח זרימה מקבילה ומתמדת של ערוצי הספרות והמשפט והעשרתם זה את זה. הספרות עוזרת לנו להבין טוב יותר את עולם המשפט ואת הדילמות המאפיינות אותו, טוענת אלמוג, וזה האחרון, מצדו, מעניק פרספקטיבה חדשה לספרות העגנונית המתוארת, ולהבנת התפקיד "המחוקק" של ספרות בעיצוב המבנים התרבותיים שבתוכם אנו חיים. כך, למשל, בפרק העוסק ב"סיפורים מחוקקים", מודגש "החוק חסר החוקיות של הבדיון"⁸ והאופן שבו בניית הסיפור

* דוקטור למשפטים, מרצה בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בראון ובית הספר למשפטים, המסלול האקדמי של המכללה למינהל.

החומרי שבהישארות במקום, אך למעשה ממשיכים היסודות שלה להתקיים במעבר לדורות הבאים, וההתרחקות מנקודת ההתחלה מעמעמת אותם ומחזקת את התבנית התכליתית. המהלך כולו הוא גם התהליך ההיסטורי של התפוררות הקהילה היהודית כפי שמסכמו עגנון בקצרה: "דורות ראשונים – הרב עיקר והעיר טפלה לו, הדורות הבאים – העיר עיקר והרב טפל לה, דורות אחרונים – קם עולם חדש, סוציאליסטים, אנרכיסטים, ציונים"¹⁷.

כניסת המשפט שבין אדם לחברו לתרבות מוצגת בהקשר זה כהגעתו של כלי לפתרון סכסוכים ל"קהילה חומרנית וארצית,"

היא המביאה בסופו של דבר ליצירת הכלל המחייב⁹. כך מכפיף עצמו גבריאל בסיפור "האיש לבוש הבדים" לסיפור חייו ומותו של סבו גבריאל, אשר בחר בקיום רוחני בלבד, תוך סירוב לקבל תמורה על עבודתו כחזן בתפילות החגים¹⁰; כמו כן דוחה רבי מרדכי בסיפור "המבקשים להם רב או ברוח המושל" את ההצעה להתמנות לרבנות של בני הקהילה על בסיס סיפור ששמע מהרב מזבנא, אשר מספר את סיפורם של ראובן ושמעון, אותו שמע מרבו¹¹. הדמיות העגנוניות מגיעות אל החוקיות המדריכה את חייהן והכרעותיהן דרך סיפורים המועברים מדור לדור, מפה לאוזן, ואשר נכתבים

לעתים בפנקס הקהילה כחוק פורמלי שבצדו, באופן בלתי שגרתי לספרי חוקים, הסיפור. הסיפור נכתב "בכתב אמת, דבר דבר על יסודו" וערכו המיוחד הוא במיקומו בהקשר פרטי של מקום, זמן והשתלשלות היסטורית שהביאה אליו, כפי שגם מציין עגנון: "אני כותב בכתב אמת את שידעתי"¹². התבוננות נרטיבית זו על הסיפור כמשפט פרטי וכחקיקה אישית ממחישה את ההיבט היצירתי והחדשני, יש

שיאמרו אלם¹³, של הפרשנות המשפטית ושל פרשנות בכלל. המשפט מעצב את התודעה ומתפתח דרך החותם שמשאיר כל דור במסגרת הפרק שהוא כותב, ואין הוא מתמצה באוסף של חוקים פורמליים.

משפט להלכה ולמעשה

הבחנה מרכזית אשר נבדקת בעיר, משפט, סיפור הנה בין מה שמכנה אלמוג "התבנית האידיאלית" לבין "התבנית התכליתית". התבנית האידיאלית "שוררת בקהילה שתכלית קיומה הוא ניהול אורח החיים בהתאם לחוקי החיים" שלימד האל, מתוך אהבתו, את האבות הקדומים¹⁴. בקהילה זו המשפט הנדרש הוא פרשנות חוקי הדת בלבד, ואין צורך בישוב סכסוכים. התבנית התכליתית לעומת זאת, מייצגת "קהילה חומרנית וארצית, מפורדת ומפוררת, שעסקים ועסקאות למיניהם, וריב ומדון הנגרמים בעטיים הופכים אותה לצרכנית של המשפט ככלי לפתרון סכסוכים"¹⁵. המעבר מן התבנית הראשונה אל השנייה מייצג תופעה בידורית של התמעטות האמונה והתרחקות מהמקור, אך הוא גם תוצאה של התפתחות ושל התנסדות, שהנן חלק אינהרנטי מהתקדמות של משפט, והתרבות שבתוכו. קהילה אידיאלית בטירתה מתנהלת בעיר ומלואה של עגנון בפרק הזמן הקצר שבין הגעתה של קהילת הבראשית אל "מקום יערות ונחלים"¹⁶ שבו נוסדה בוצ'אץ' ועד להיענות הראשונה לפיתוי

ע"רה יהודית במזרח אירופה ראשית המאה ה-20

- 1 ש' אלמוג עיר, משפט, סיפור: מקום המשפט בעיר ומלואה של ש"י עגנון (תשס"ב). הספר יצא לאור בהוצאת שוקן.
- 2 ענמ"ש 6871/98 ב"ד פורת נ' החשב הכללי, פ"ד נגנ (2) 428, 429 (השופט אנגלרד). דברי השופט אנגלרד מוסבים על פרשת היקף הגימלאות של השופטת ומבקרת המדינה לשעבר מרים בן פורת. על פרשה זאת העיר השופט אנגלרד כי "סיפור המעשה ראוי לשמש חומר בידי סופר. הסיפור היה הופך תחת ידו הברוכה של אומן ספרות לסאטירה קולעת, אשר יכולה הייתה לשכון כבוד לצד הפרקים לספר המדינה של ש"י עגנון.
- 3 ואמנם, יש בו יסודות המזכירים את סיפורו של עגנון על המסים. גם כאן ישבו הממונים על המדוכה וישבה ועדה והוצעו הצעות מהצעות שונות" שם.
- 4 לעיל הערה 1.
- 5 ראו למשל G.E. Frug "The City as a Legal Concept" 93 *Harv. L. Rev.* (1980) 1057; וכן C.M. Tiebout & R. Warren "The Organization of Government in Metropolitan Areas: A Theoretical Inquiry" 55 *Am. Pol. Sci. Rev.* (1961) 831, 832; G.E. Frug *City Making: Building Communities Without Building Walls* (Princeton, New-Jersey, 1999).
- 6 לעיל הערה 1, בע' 42.
- 7 על ההבחנה בין "משפט וספרות" לבין "משפט כספרות" ומגוון הקשרים בין שני תחומים אלו ראו ש' אלמוג "משפט וספרות כמסע" מחקרי משפט יח (תשס"ב) 5; וכן ש' אלמוג משפט וספרות (2000) 24.
- 8 לעיל הערה 1, בע' 34.
- 9 לעיל הערה 1, בע' 55 (ציטוט מדרידה).
- 10 ראו גם פ' ברוקס "משטור סיפורים" מחקרי משפט יח (2002) 249, וכן י' יובל "צדק נרטיבי" מחקרי משפט יח (2002) 283.
- 11 לעיל הערה 1, בע' 56-59, 86-87.
- 12 לעיל הערה 1, בע' 62-68.
- 13 לעיל הערה 1, בע' 177.
- 14 על האלימות החבויה באקט הפרשני ראו: J. Derrida *Force of Law: The "Mystical Foundation of Authority"* *Deconstruction and the Possibility of Justice* (D. Cornell et al eds., 1962) 2; וכן R. Cover "Violence and the Word" *Narrative, Violence and The Word* (M. Minow ed., 1995) 203.
- 15 לעיל הערה 1, בע' 59-60.
- 16 לעיל הערה 1, בע' 60.
- 17 לעיל הערה 1, בע' 42.
- 18 לעיל הערה 1, בע' 17.

משה להשתמש באמת אשר נגלתה לו בדרך שאינה אנושית-תכליתית, כאשר הוא נפגש בגיהנום עם אהרון, בעלה המעגן של קרובתו הצעירה האהובה זלאטי. על אף שדאגתו של רבי משה לזלאטי גדולה, ואל ההתגלות הגיע הוא מתוך צדיקותו ובעקבות בקשתו המפורשת לפתור את הבעיה, הוא נמנע מפעולה בעקבות החזיון ומחכה ל"התגלות" האנושית בעולם הרציונלי של מטה. אכן, בסופו של דבר נשלח גט לזלאטי בידי אדם שהעובדות שבידו סותרות את אלה שנמסרו בגיהנום והבעיה נפתרת באופן זה²⁶. בעולם של מעלה, הצדק מושלם ומוחלט, נקבע על ידי האל ומייצג חשבון מדויק. בעולם האנושי ש"כולו קושיות ואיבעיות"²⁷ נגזר עלינו להסתפק בצדק פגום, חלקי ולקוי, שרירותי ואכזרי לעתים, כמתואר על ידי עגנון, ובכל זאת מצוים אנו לשאוף אל האמת והצדק. אמת זו אינה תוצר של התערבות משמים, והיא תושג תוך שימוש בתבנית התכליתית ותוך שמירה על הספק ככלי יצירתי המנחה את ההתערבות במציאות, תוך עיצובה. במובן זה משתלבת כתיבתו של עגנון בדיונים המתקיימים בתורת המשפט ה"חילונית" כיום, והיא מוצגת כמתיישבת עם הוגים הדוגלים בפלורליזם במשפט כדוגמת יוסף רז, ומתעמתת עם טענותיו של רונלד דבורקין בדבר תשובה נכונה אחת²⁸.

גם בהקשר הדיון בנושאי "אמונה, הלכה ומשפט" ממחיש הספר את הפער בין האמונה המוקדמת שאופייה שלם ובלתי מעורער, הנושאת אופי טוטלי, לבין היחס המפוכח למציאות האנושית אשר כולל התבוננות ראיסטית ואפילו מריה, המכונה "אמונה בלתי אשלייתית"²⁹. ההלכה הרעיונית והמופשטת שונה מזו המוסדית והמעשית, אך במסגרת הכשלים והליקויים של האחרונה, מתנהלים חיי היומיום ומתנסחת האמירה העגנונית. רבי מרדכי, אשר מקפיד בלימוד תורה לשמה בלבד, מבלי לשרת כל מטרה חיצונית כולל הנהגת הקהילה, אינו נזקק ל"הלכה המוסדית", אשר עניינה ניסיון לקשר את ההלכה הרעיונית למציאות החיים היומיומית³⁰. ברגע שהיומיום והמציאות נכנסים לתמונת העולם של המנהיג/ה או של מקבל/ת החלטות, מופיעות גם המוגבלות והמורכבות האנושיים והמגבלות שהם מטילים. ההכרה בפער או בפיצול זה הנה חריג במסגרת החשיבה המערבית המקובלת ובהקשר ההתפתחות הקלאסית והמוכרת של חשיבה תורת משפטית³¹ והדגשתו עשויה להציע לוגיקה מסוג חדש לשפת הכרעה המשפטית, כזו המניחה סתירות וניגודים, ומכריעה "אף על פי כן"³².

מקום מפגש תיאורטי

אחד הממשקים המעניינים העולים מהמהלך המתואר בספר הנו החיבור הלא שגרתי בין חשיבה פוסט-מודרנית, תורות משפט מודרניות ועולם מחשבה דתי. שלושת מקורות אלה לכאורה מציבים עולמות תוכן אשר אינם נחשבים כמתיישבים זה עם זה, ובדרך פלא אורגת אותם הכתיבה אל מרקם נרטיבי אחד אשר מתאפיין

מפורדת ומפוררת¹⁸. הצורך במשפט הוא ביטוי למעבר מתקופת התום שבה התנהלה התקשורת הקהילתית "בלא עקמומיות ובלא עיקובים"¹⁹ למפגשים מנוכרים שבהם המשפט משמש כעוד כלי במאבק בין הצדדים, המתאפיין בשרירותיות ובחוסר אפקטיביות. ההליך האדוורסרי מתואר על ידי עגנון כניהול "קרב מילולי בעל פן מגוחך", "כמגרש שעליו מתנהל משחק של חבטות הדדיות"²⁰, וכאשר ניתנת בסופו של דבר ההכרעה בו, אין ציון של זהויות החייב והזכאי או של התוצאות המעשיות של ההכרעה. זהו המצב בסיפורם של ראובן ושל שמעון, אשר עסק גידול הדגים של האחד פגע בייצור המלח של השני, ולהיפך. ניסיונם להכריע את הסכסוך באמצעות פניה למספר בתי דין, ומאוחר יותר באמצעות התערבות הדוכס, אינו מביא לשלום או לצדק, והצדדים ממשיכים לעשות דין לעצמם עד שבסופו של דבר מביאים לבריחתו של רב הקהילה מפני הרשויות, ואינם מגיעים לפתרון²¹. כך מודגש הכישלון העקרוני של המשפט לפתור סכסוכים וחוסר יכולתו הבסיסית להביאם ליישוב מוצלח. בצד כישלון זה, ואף על פי כן ממשיכים הכל להיזקק ללא הרף למשפט ולתלות בו תקווה. ההיאחזות במשפט היא האופק האופטימי של ההווה האנושית אשר במסגרת מוגבלתה מחפשת צדק ואמת, ולו רק במסגרת האישית של כתיבה "בכתב אמת". כך מעיד על עצמו עגנון בהתייחסו לשאלת היחס בין הכרוניקה התודעתית שלו ל"אמת ההיסטורית", ואידאל כזה מציב ספרה של אלמוג למשפט ומשתקף בעבודה הפרשנית שלו.

צדק, אמת ואמונה במשפט

ההבחנה בין קהילה אידאלית ותכליתית חוזרת בדיון בספר בנושא "צדק ואמת במשפט"²² והדיון בה בהקשר זה ממחיש את היות שתי התבניות משלימות, ואת חוסר היכולת העקרונית לחזור לתבנית האידאלית הרוחנית ולהסתפק בה כמקור הכרעה משפטי. הקביעה כי התפתחותה של ההלכה "לא בשמים היא" וכי כאשר ניתנה סמכות לחכמים לא ניתן להכריעה באמצעות התערבות אלוהית, מוכרת בתרבות המשפטית דרך הדיון ב"תנורו של עכנאי"²³, כפי שמצינת אף אלמוג, אך הצבתה בצד הסיפורים העגנוניים ובצד הדיון הפילוסופי הספרותי במשמעותו של מושג הצדק מדגישה את התרומה המיוחדת של הספרות למשפט כמעשירה את תפיסת הצדק שלו: הספרות חושפת את "הדיאלקטיקה המתמדת, הקשה והבלתי ניתנת ליישוב, הקשורה במושג הצדק"²⁴, ובין שהיא תורמת לדמיון הספרותי בעיצוב תפיסת הצדק, ובין שממחישה היא את מוגבלות המשפט בהשגתו, פעולתה חיונית לפיתוח החוש הביקורתי ולקידום תמטיקה פתוחה של חשיבה על צדק, כזה שאינו כבול בתבניות. כמו בהקשר של "סיפורים מחוקקים"²⁵ גם כאן מוצבת הרדיפה הבלתי נמנעת אחר הצדק וההשתדלות להשיגו, כמו גם ההתעקשות לכתוב את המציאות בכתב אמת, כאפשרות האנושית היחידה לתקווה של היחיד וליכולת "לסבול" את המציאות. כך מסרב רבי

הרמוניה וסדר חברתי (תפיסה קהילתית של המשפט³⁵). תהליכים מסוג זה, של חיבור בין עקרונות של סדר חדש וישן, תוך ניסיון להבין את המשפט מתוך קריאה קרובה ורק מתוך הקשר, מתפתחים כיום באמצעות זרמים משפטיים כמו משפט וחברה, משפט ותרבות, משפט והיסטוריה, וכמובן: משפט וספרות. החשיבה העגנונית חיונית להם ועשויה לתרום להעמקתם באמצעות השימוש בתכנים התרבותיים היהודיים. המסגרת הסיפורית המכילה את הסתירות ופורשת אותן תוך הצבת נקודת מבט אופטימית, היא אם כן היבט הכרחי של הפרויקט הרחב יותר של החיפוש אחר "מקום" המשפט במסגרת הספר. מקום זה, כפי שהוא מתבהר והולך במעבר בין הפרקים, אמור לפתוח שבילים רבים ככל האפשר מבלי להתחייב לסוגה סיפורית או מחקרית כזאת או אחרת. בעיקר אמור הוא להימנע מקבלת כל אמת אחת (מודרנית, פוסט-מודרנית או דתית) אשר איננה הכרוניקה התודעתית האישית של המספר, ובכתיבה עליו – של המספרת

בזרימה ובהרמוניה. כך ניתן למצוא את ז'ק דרידה בצד גלנוויל ויליאמס; ה.ל.א הארט בצד המגיד מדובנא; שופטי בית משפט העליון הישראלי בצד חוקרי משפט וספרות; וישעיהו ליבוביץ' בצד פרנסואה ליוטרד (Lyotard) – הפילוסוף הפוסט-מודרניסט. צמידים אלה, אשר ניתן היה להציבם כניגודים וייתכן כי אף כטקסטים בלתי מתיישבים ביניהם, מוצאים את מקומם במסגרת הדיון העגנוני מתוך מורכבות היצירה עצמה, ובעיקר מתוך המרחב הנרטיבי אשר אלמוג מבקשת להציב מאחוריה. הממד ההיסטורי והקונטקסטואלי של טקסטים אלו, המשמשים בערבוביה, עשוי להיראות במקומות מסוימים במהלך הספר כחסר: כך, למשל, מוצג המשפט היהודי הדתי והוויי חיי העיירה כמיקרוקוסמוס של התפתחות משפט במסגרת התרבות; היחס בין הלכה לאגדה נבחן כמייצג יחס מובהק כללי בין משפט לספרות; והיחסים בין התבנית האידאלית והתכליתית אינם מנותחים מזווית ההתבוננות של משפט מערבי מודרני. היבט סוציולוגי-היסטורי יותר של הדיון היה עשוי להציג את המעבר לתבנית התכליתית כשלב ראשון בהתפתחות צורות המחשבה המשפטית, במונחיו של הסוציולוג מכס ובר, ובכך לחזק הבניה של המעבר בין התבניות כקדמה ולאו דווקא כנפילה; משפטה של בוצ'אץ עשוי היה להיות מוצג בהקשר זה כתוצר מובהק של משפט קהילתי של מיעוט דתי, במסגרת מערכת כללית יותר; וכך גם היה מתפרש היחס בין הלכה לאגדה כתואם מערכת משפט פרה-מודרנית ולא יחסי משפט וספרות עכשוויים. ניתוח מסוג זה עשוי היה להציע התבוננות על המערכת העגנונית כיחידה מבודדת במסגרת תרבות משפטית כללית, אשר חלק גדול ממאפייניה קשור להיותה יוצאת הדופן ו"האחר" של המערכת הכללית המתפתחת בהתאם לשעון (ושאון) ההיסטוריה הכללית. במסגרת מערך יחסים כזה השימוש במשפט הכללי והפנייה לשר או לדוכס מייצרים התערבויות שרירותיות ומחזקות את ההיבט הכאוטי והעקמומי של מערכות אשר אינן מתאמות ואשר פועלות באופן בר-זמני על פי לוגיקות ושפות שונות. על רקע זה, סביר שהמעבר למדינה יהודית, והניסיון לפתח משפט מערבי מודרני יכוננו משברי זהות, שינוי שפה ושבר תודעתי אשר ימנעו יישום ישיר של התבוננות העגנונית אל מסגרת הדיון בצדק הישראלי. שבר כזה אינו במוקד עניינו של הספר.

למרות זאת, במבט נוסף מתברר כי ערכו של הספר טמון דווקא בזרימה הנרטיבית שהוא מציע של "אחדות הניגודים" הטקסטואליים, ובהימנעות ממבט סוציולוגי-היסטורי "מפוכח". דרך הדיון ביחסים העקרוניים בין אבני היסוד של המשפט באמצעות הכתיבה הספרותית של עגנון צומחת תפיסת עולם שבמסגרתה, כפי שמראים רבים מהזרמים "המודרניים" בתורת המשפט, הכוח והשרירותיות הם חלק אינהרנטי מההלך המשפטי (התנועה הביקורתית של המשפט בארצות-הברית³³); היסוד הדתי שריר וקיים במסגרת הבנת המשפט המודרני (תפיסה אנתרופולוגית של המשפט³⁴), והקהילה חוזרת להיות אבן הבוחן להתפתחות לכידות,

18 לעיל הערה 1, בע' 60.
 19 לעיל הערה 1, בע' 70.
 20 לעיל הערה 1, בע' 75.
 21 לעיל הערה 1, בע' 68-77.
 22 לעיל הערה 1, בע' 89, פרק 4.
 23 תלמוד בבלי: בבא מציעא נט, ב, וכן 'אנגלרד "תנור של עכנאי; פירושה של אגדה" שנתון המשפט העברי (תשל"ד) 45-50.
 24 לעיל הערה 1, בע' 91.
 25 לעיל הערה 1, בע' 52, פרק 3.
 26 לעיל הערה 1, בע' 78-81, 99-101.
 27 לעיל הערה 1, בע' 95.
 28 ראו: J. Raz *The Authority of Law* (Oxford, 1979) 200-202; R. Dworkin *A Matter of Principle* (Oxford, 1985) 120.
 29 השימוש במושג זה נעשה תוך התייחסות להוגים ישעיהו ליבוביץ', אליעזר גולדמן ואחרים. לעיל הערה 1, בע' 165-166, 171-174.
 30 לעיל הערה 1, בע' 168.
 31 לעניין הניסיון המערבי להכחיש את קיומם של פרדוקסים ולהעלים, ועל כיווני חשיבה חדשים בהתבוננות עליהם ראו גם: G. Teubner "Dealing with Paradoxes of Law: Derrida, Luhman, Wietholter" *Paradoxes in Law* (yet unpublished manuscript given on a conference *Paradoxes in Law*, held at Frankfurt University on December 2002, in conjunction with Bar-Ilan University) (עותק שמור במערכת).
 32 על שימוש בסגנון הכרעה מסוג זה בכתיבתו של השופט זילברג, ועל הקשר שלו למושג האפוריה ראו מ' אלברשטיין "מרינגר ועד ברדה והמצב האפורי: עיון בסגנונות פרשניים משתנים בפסיקתו של בית המשפט העליון" *מחקרי משפט יט (תשס"ג) 259*. ראו גם J. Derrida *Aporias* (T. Dutoit trans., 1993).
 33 R. Gordon "Law and Ideology" *Lloyd's Introduction to Jurisprudence* (6th ed., 1994) 950-959.
 34 ל' ברשק "בית המשפט והדת האזרחית" *המשפט ה (תשס"א) 35*.
 35 A. Gutmann *Communitarian Critics of Liberalism* 14 *Philosophy and Public Affairs* (Kambridge, 1985) 308; W. Kymlicka *Liberalism, Community, and Culture* (Oxford, 1989).